

Vrouwtjesgrammatica

Ton van der Wouden, LUCL/opleiding Nederlandse taal en cultuur, Universiteit Leiden

1 Vrouwtjesbasisfeiten

Er is veel bekend over Nederlandse feminiserende suffixen als *-e* en *-ster*, en ook over improductieve concurrenten als *-es(se)* en *-egge* (De Haas & Trommelen 1993, Haeseryn et al. 1997). In dit artikel wil ik aandacht vragen voor een veel minder onderzocht proces om vrouwelijke Nederlandse woorden te maken, namelijk vormingen als *vrouwtjespoes* “vrouwelijke poes” en *vrouwtjesolifant* “vrouwelijke olifant”. Ik besteed verder aandacht aan de tegenhanger *mannetjes-* en aan verschillen en overeenkomsten met *wijffjes-* en *meisjes-*. Ook wil ik me verdiepen in de vraag, of er verschil is tussen een *vrouwtjesolifant* en een *olifantenvrouwtje* (eveneens in de betekenis “vrouwelijke olifant”).¹

Wellicht ten overvloede, maar ter voorkoming van misverstanden merk ik op dat een vorm als *vrouwtjespoes* in principe ook opgevat kan worden als een “gewone” nominale samenstelling, vergelijkbaar met *damesfiets* of *vismeel*. In dat geval krijgt *vrouwtjespoes* een (hier overigens weinig voor de hand liggende) interpretatie als “poes voor een vrouwtje of voor vrouwtjes” of “poes gemaakt van vrouwtje(s)”, of, meer in het algemeen, “poes die iets te maken heeft met vrouwtje(s)”. Over die betekenis zal ik het hier niet of nauwelijks hebben. Een andere dan de beoogde lezing is zonder problemen te krijgen bij een woord als *olifantenvrouwtje*, dat heel gemakkelijk geïnterpreteerd wordt als “vrouwtje dat iets te maken heeft met olifanten”.² Ook over die interpretatie zal ik hier overigens weinig zeggen.

De basale feiten over constructies van het type *vrouwtjespoes* en *olifantenvrouwtje* zijn te vinden in Van Dale, en wel bij de ingang *vrouwtje* (Den Boon et al. 2005). Het gaat dan om betekenis 5. De betekenis van het zelfstandig naamwoord in dit gebruik is volgens deze bron “het vrouwelijke dier van een soort”, er is een synoniem, namelijk *wijffe*, en een antoniem *mannetje*. In (1) geef ik een voorbeeld van het gebruik als zelfstandig naamwoord van zowel *vrouwtje* als *mannetje* (afkomstig uit het Corpus Gesproken Nederlands (Oostdijk 2000)):

- (1) ja heeft zo'n vriend van 'm ook 'ns een keer gedaan. die hadden... die had op een huis gepast en hadden ze ook twee zo'n konijnenberg met twee van die uh van die konijntjes waren ook twee **vrouwtjes**. hebben ze d'r voor de gein een **mannetje** bijgegooid gedu*a d*a t*a in de tijd dat die mensen op vakantie waren en daarna weer weggehaald. toen k*a ggg k*a nou*x je raadt 't wel die kregen jonkies natuurlijk. ggg. en ze hebben dus nooit verteld aan die mensen dat ze dat gedaan hebben.

In de toelichting van Van Dale bij *vrouwtje* 5 vinden we dan dat *vrouwtje* “ook voorkomt] als eerste lid in samenst. als de volgende, waarin het tweede lid een diersoort noemt”: *vrouwtjesaap*, *vrouwtjesgans*, *vrouwtjeshond*, *vrouwtjeskat*, *vrouwtjesolifant*, *vrouwtjeszebra*, en bovendien “ook als tweede lid in samenst. als de volgende, waarin het

eerste lid een diersoort noemt”: *addervrouwtje, kattenvrouwtje, olifantenvrouwtje, walvisvrouwtje, zebrawouwtje*.³

De bedoelde betekenis van mannetje vinden we in Van Dale bij *mannetje* 3, waar staat dat het antoniem *vrouwtje* of *wijffe* is, met als voorbeeld *het mannetje van de paradijsvogel*. Bovendien vinden we daar de toevoeging “ook als tweede lid in samenst. als de volgende, waarin het eerste lid een diersoort noemt[:] *addermannetje, antilopemannetje, buidelmeesmannetje, chimpanseemannetje, elandmannetje, flamingomannetje, gorillamannetje, leeuwenmannetje, merelmannetje, nandoemannetje, stekelbaarsmannetje, vossenmannetje, walvismannetje*, ook als eerste lid in samenst. als de volgende, waarin het tweede lid een dier(soort) noemt[:] *mannetjesaap, mannetjesbij, mannetjesduif, mannetjeseend, mannetjesezel, mannetjesgans, mannetjesgems, mannetjeshert, mannetjeshond, mannetjeskat, mannetjeskonijn, mannetjesleeuw, mannetjesolifant, mannetjespatrijs, mannetjesree, mannetjesvalk, mannetjesvarken, mannetjesveulen, mannetjesvis, mannetjesvos, mannetjeswolf, mannetjeszwaan*.”

Wijffe 2 wordt tenslotte omschreven als “het vrouwelijke dier van een soort”, synoniem *vrouwtje*, antoniem *mannetje*, met andermaal de toevoeging dat *wijffe* 2 ook als linker- en rechterlid van samenstellingen voorkomt, met als voorbeelden respectievelijk *adderwijffe, antilopewijffe, chimpanseewijffe, gorillawijffe, kattenvijffe, nandoevijffe, olifantenvijffe, sperwerwijffe, walviswijffe, zebrawijffe* en *wijffesantilope, wijffesbeer, wijffesbij, wijffesgems, wijffesharing, wijffeskat, wijffeskonijn, wijffeslam, wijffesnandoe, wijffesolifant, wijffespatrijs, wijffesree, wijffesschaap, wijffessteenbok, wijffesvalk, wijffesvis, wijffeswalvis*.

Als voorschot op nadere analyse kunnen we vaststellen dat de interne bouw van dit soort woorden descriptief aardig benaderd wordt door de structuren in (2).

(2)	a. [[[N+fem][Dim][S]][N+dier]]	(<i>vrouwtjesolifant</i>)
	b. [[N+dier]([en)][[N+fem][Dim]]]	(<i>olifantenvrouwtje</i>)

Eveneens vooruitlopend op wat volgt, kunnen we alvast observeren dat *vrouwtje* in betekenis 5 van Van Dale niet hetzelfde is als een kleine vrouw, dat *mannetje* 3 niet hetzelfde is als een kleine man, en dat *wijffe* 2 niet hetzelfde is als een klein wijf.

(3)	a. <i>vrouwtje</i> 5 ≠ [[vrouw] [+klein]].
	b. <i>mannetje</i> 3 ≠ [[man] [+klein]].
	c. <i>wijffe</i> 2 ≠ [[wijf] [+klein]].

Met andere woorden, het achtervoegsel ((e)t)je in deze formaties heeft niet de gewone diminutiefsemantiek.

Bovendien moeten we vaststellen dat we evenmin te maken hebben met een van de andere gebruikelijke niet-letterlijke betekenissen van de diminutief (Haeseryn et al. 1997:660–1), zoals geringschatting (4a), depreciëring (4b), liefkozing (4c), ironie (4d), eufemisme (4e), waardering (4f) (alle voorbeelden uit de ANS):⁴

(4)	a. wat weet zo’n onderwijzertje daar nu van
	b. wat een taaltje spreekt hij
	c. ventje, vrouwtje, ⁵ zusje

- d. hij heeft een nieuw wagentje (“dure auto”)
- e. hoe is het met je stulpje (“grote villa”)
- f. een mooi autootje heb je daar

Dit alles bij elkaar suggereert dat we hier te maken hebben met een gelexicaliseerde diminutief met een eigen betekenis en eigen gebruiksmogelijkheden. In de volgende paragrafen ga ik daar nader op in.

2. Vrouwtjesfonologie

In alle voorbeelden die we tot nu toe hebben gezien met vrouwtje enz. als linkerlid, krijgt dat linkerlid een /s/: het is *vrouwtjesolifant* en *wijffjeskonijn*, en niet **vrouwtjeolifant* en **wijffjekonijn*. Dat is op zich niet verbazingwekkend: altijd als een verkleinwoord optreedt als linkerlid in een N-N-samenstelling krijgen we namelijk een /s/: vergelijk *bitterkoekjesvla*, *blaadjesregen*, *bloemetjesjurk*, *klokjesgentiaan*, *kaasjeskruid*, *koekjesmonster*, *koetjesreep*, *lammetjespap*, *meisjeskoor*, *ruitjesbloes*, *stoeltjeslift*, *streepjespyjama*, *sprookjeshuwelijk* enz. Op deze generalisatie zijn een paar schijnbare uitzonderingen: in de eerste plaats woorden als *kaartjeblazen* en *landjepik*, in de tweede plaats woorden zoals *houtjetouwtejas* en *huisjeboompjebeestje*, en tenslotte *ratjetoe* (de Haas & Trommelen 1993:419). De woorden van de eerste groep (*landjepik*) zijn te analyseren als [[N][V]]N, dat wil zeggen, als nominaliseringen van deverbale samenstellingen, dus geen N-N. Van *houtjetouwtejas* en *huisjeboompjebeestje* is de status onduidelijk ([[N][N]]-N)? – het linkerlid lijkt in elk geval een asyndetische coördinatie te bevatten). *Ratjetoe* tenslotte is een volksetymologische verbastering van *ratatouille* (den Boon et al. 2005:s.v.), en in elk geval semantisch ongeleed.

Gevallen als *landjepik*, *houtjetouwtejas* en *ratjetoe* laten meteen zien dat er geen (algemeen, blind werkend) fonologisch mechanisme is dat de /s/ na verkleinwoorden als linkerlid veroorzaakt. Mattens (1970) geeft een semantische verklaring voor de verplichte /s/ na diminutieven: volgens hem moet die als meervoud worden geïnterpreteerd. “Diminuering vooronderstelt volgens hem singularisering. Om dan toch in een samenstelling te kunnen optreden moet het diminutief in het meervoud worden gezet”, zo vat Hoekstra (1996) de redenering van Mattens samen. Groningse en Friese vormen als *boontjesoep* “bonensoep” en *goudsjeblom* “goudsbloem” nopen Hoekstra (1996) om deze verklaring af te wijzen, om vervolgens te concluderen dat diminutiefuitgang gevolgd door -s één van de bindmorfemen van het ABN is.

Hoekstra zou daarin best gelijk kunnen hebben, maar dat betekent niet noodzakelijk dat (*tjes*) enz. in het midden van een nominale samenstelling altijd als een bindmorfeem moet worden geanalyseerd. Sterker nog, *vrouwtjespoes* etc. is juist een argument om dat níet altijd te doen. Immers, als we *vrouwtjespoes* zouden willen analyseren als [*vrouw + tjes + poes*], dan bleef onverklaard waarom we bij *vrouwtjespoes* een sterke voorkeur voor de lezing *vrouwtje* 5 van het linkerlid krijgen. Met andere woorden: de semantiek van de samenstelling pleit veeleer voor [*vrouwtje + s + poes*] (dan wel [[*vrouwtje + s*] + *poes*] of iets dergelijks – zie hieronder).⁶

Omgekeerd is de aan- of afwezigheid van een bindmorfeem ook bij *vrouwtje* enz. als rechterlid in grote mate voorspelbaar. In de eerste plaats vinden we in dit geval nooit een /s/: bij formaties als *varkensvrouwtje* en *visjesmeisje* is immers alleen de interpretatie

“vrouwkje dat iets met varkens te maken heeft” respectievelijk “meisje dat iets met visjes te maken heeft” mogelijk, dat wil zeggen, alleen de lezing als reguliere nominale samenstelling is beschikbaar.

Voor de aan- of afwezigheid van bindmateriaal bij *vrouwkje* enz. als rechterlid lijken ritmische factoren een belangrijke rol te spelen: de optimale prosodische structuur lijkt een afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen, eventueel met een staart van twee onbeklemtoonde lettergrepen in het geval van *MANnnetje* als rechterlid. Dus als het linkerlid op een onbeklemtoonde lettergreep eindigt dan krijgen we geen bindfoneem (5a–6a), eindigt het linkerlid op een beklemtoonde lettergreep dan krijgen we *e(n)* (5b–6b).

- (5) a. x X x X x x
go ril la man ne tje
b. X x X x X x
o li fan ten wijf je
- (6) a. Adderwifje, gorllawifje, AntilOpewifje
b. kAttenwifje, OlifAntenwifje, mAntelbAviAnenmannetje

Uitzonderingen die ik in Van Dale vond, zijn *chimpanseewifje* (7a), dat dus eigenlijk *chimpanseeënwifje* had moeten zijn, en *stekelbaarsmannetje* (?*stekelbaarzenmannetje*?); via Google vond ik nog *baviaanmannetje* (hoewel *bavianenmannetje* ook, en zelfs iets vaker, voorkomt) (7b).⁷

- (7) a. X x X X x
chim pan see wijf je
b. ?chImpansEewifje, ?stEkelbAarsmannetje, ?bAviAanmannetje

3 Vrouwjesstatus

Stel dat we, met Van Dale, aannemen dat we in *vrouwjesolifant* en *olifantenvrouwje* met samenstellingen te maken hebben. In verschillende opzicht gedragen deze woorden zich dan als gewone nominale samenstellingen: de klemtoon ligt op het linkerlid (net als in *tafelpoot* en *vismeel* en *hoofdpijn*), en het rechterlid van de samenstelling bepaalt het grammaticaal geslacht: het is de vrouwjesolifant en het olifantenvrouwje.⁸ De woorden zijn dus rechtshoofdig, zoals de meeste Nederlandse nominale samenstellingen trouwens (de Haas & Trommelen 1993).

Vervolgens kunnen we vaststellen dat deze samenstellingen (als we daarmee te maken hebben) endocentrisch zijn: een *vrouwjesolifant* is immers een soort olifant, en een *olifantenvrouwje* is een soort vrouwje. Bij exocentrische samenstellingen als *brandweer* of *kwispelstaarten* geldt zoets niet: daar kunnen we niet zeggen dat het gaat om respectievelijk “een soort weer” en “een soort van staarten”. Anderzijds: gewone samenstellingen zijn het ook niet, omdat we bij *vrouwjesolifant* enz. vrijwel dwingend de lezing *vrouwje* 5 krijgen, terwijl je normaal bij samenstellingen veel meer variatie vindt – vergelijk het klassieke minimale paar *vismeel* en *kindermeel*: allebei een soort *meel*, maar het één is gemaakt van de referent van het eerste lid, het ander is juist daarvoor bestemd.

Voor zover ik kan overzien, is de verwijzing van *vrouwtjesolifant* gelijk aan die van *olifantenvrouwtje* (in de relevante lezingen): de verzameling individuen die gedekt wordt door de ene term is gelijk aan de verzameling individuen die gedekt wordt door de andere. Met andere woorden, *vrouwtjesolifant* \approx *olifantenvrouwtje* (in de relevante lezingen), *manneljesegel* \approx *egelmannelje*.⁹ Dat suggereert als voorlopig antwoord op één van de in de inleiding geformuleerde vragen dat er geen betekenisverschil is tussen *vrouwtjesolifant* en *olifantenvrouwtje*.

Vrouwtjesolifant en *olifantenvrouwtje* (nog steeds in de relevante betekenissen) zijn synoniem omdat de betekenis van dit soort woorden strikt compositioneel is: de verzameling waarnaar *vrouwtjesolifant* verwijst is de doorsnede van de verzameling waarnaar het linkerlid verwijst (de “vrouwtjes”) in de relevante lezing en de verzameling waarnaar het rechterlid verwijst (de “olifanten”). Omgekeerd is verwijzing van *olifantenvrouwtje* de doorsnede van de verzameling waarnaar het linkerlid verwijst (de “olifanten”) in de relevante lezing en de verzameling waarnaar het rechterlid verwijst (de “vrouwtjes”). Nu is doorsnede symmetrisch, dus de twee doorsneden bevatten dezelfde elementen.

Symmetrie vinden we overigens maar zelden bij nominale samenstellingen: stoelpoot \neq *pootstoel* en *vismeel* \neq *meelvis*. Die symmetrie treffen we verder eigenlijk alleen systematisch aan in copulatieve samenstellingen als *kindster*¹⁰ en *minister-president*. Het Morfologisch Handboek (de Haas & Trommelen 1993:264) zegt daar het volgende over:¹¹

“Copulatieve of nevenschikkende samenstellingen zijn samenstellingen waarbij er semantisch sprake is van nevenschikking, d.w.z. de determinant/determinatum-relatie is ofwel omkeerbaar ofwel afwezig. Een *kind-ster* is zowel een *kind* als een *ster*. Grammatical gezien fungeert het rechterlid als hoofd, aangezien deze [sic] de keuze van het lidwoord en het meervoud bepaalt: de *kind-ster* (*het kind/de ster*), *kind-sterren* (*kinderen/sterren*). In vormen als *minister-president* is het niet duidelijk welk lid als hoofd dienst doet: beide leden nemen *de* als lidwoord en het meervoud mag tegelijkertijd op beide constituenten gerealiseerd worden (*ministers-presidenten*).” (De Haas & Trommelen 1993:364)

Maar op dezelfde pagina volgt een generalisatie waaruit volgt dat *vrouwtjesolifant* enz. geen copulatieve samenstellingen zouden kunnen zijn:

“Formeel gezien onderscheiden copulatieve samenstellingen zich van endocentrische samenstellingen, doordat de leden van een copulatieve samenstelling niet gescheiden kunnen worden door een tussenklank, vergelijk *priestersgewaad*, *kinderfiets* vs. *priester-dichter* en *kind-ster*.” (De Haas & Trommelen 1993:364)

Ik kan niet vinden waar De Haas & Trommelen deze restrictie op baseren: de passage over copulatieve samenstellingen in de ANS (Haeseryn et al. 1997:12.3.2.2.ii (686–8)) zwijgt over tussenklanken, en een op het internet aangetroffen vorm *kinderster*¹² suggereert dat het verbod op tussenklanken in copulatieve samenstellingen niet absoluut is.

Laten we desondanks even aannemen dat *vrouwtesolifant* geen gewone samenstelling kan zijn (omdat de gebruikelijke betekenisvariatie ontbreekt), en ook geen copulatieve (vanwege het bindmorfeem), wat is het dan? Dan gaat het misschien wel om een geprefigeerde vorm. Waarom zou *vrouwtes* enz. eigenlijk geen affix zijn, resultaat van een proces van grammaticalisering (Hopper & Traugott 1993) dan wel lexicalisering (Brinton & Traugott 2005)? Merk op dat feminisering heel vaak door middel van affigering gaat: een vrouwelijke *baron* is een *barones*, een vrouwelijke *leeuw* is een *leeuw***in**, een vrouwelijke *herbergier* is een *herbergierster*.

Een mogelijke tegenwerping is, dat feminisering een categorie-veranderend proces is (van genus M of genus uter naar genus F), en dat je in ons soort talen weinig categorieveranderende prefixen (in tegenstelling tot suffixen) hebt (Greenberg 1966) (deze generalisatie is geaxiomatiseerd in de right-hand head rule (Williams (1981), Trommelen & Zonneveld (1986) enz.)). Anderzijds behandelen De Haas & Trommelen (1993:63 vv) de verbaliserende prefixen *be-*, *ver-*, *ont-* en *ge-* onder de noemer “categorie-bepalende Germaanse prefixen”, dus kennelijk is de de right-hand head rule voor het Nederlands niet absoluut.¹³

Toch zie ik ook wel reden om *vrouwtes-* enz. niet als prefixen te beschouwen. Een prefix is in het algemeen een onzelfstandig element met een eigen betekenis (Booij & van Santen 1998:3–4). Een eigen betekenis draagt *vrouwtes* onmiskenbaar bij, maar onzelfstandigheid is er niet – *vrouwte* komt immers ook als zelfstandig element in deze betekenis voor. Dus is het toch geen prefix? Bovendien, is *vrouwtes-* wel feminiserend? En zo ja, wat is *mannetjes* dan? Ik heb geen onderzoek gedaan naar masculiniserende affixen, maar het zou me niet verbazen als ze zeer zeldzaam zijn.

Als woorden als *vrouwtesolifant* geen (duidelijke) samenstellingen zijn, en ook al geen duidelijke afleidingen, wat zijn het dan wel? Recentelijk heeft Geert Booij beargumenteerd (onder meer in Booij (2007)) dat de scheiding tussen derivatie en samenstelling misschien niet zo scherp is als traditioneel in de theorie werd aangenomen. Hij vroeg onder meer aandacht voor woorden met *hoofd* als linkerlid, zoals:

- (8) a. hoofdingang
- b. hoofdgebouw
- c. hoofdbezwaar
- d. hoofdverdachte

Booij observeert dat hoewel *hoofd* polyseem is (vergelijk de woordenboeken), de betekenisbijdrage van *hoofd* aan dit soort formaties in de Engelse vertaling steeds kan worden weergegeven als *main*, en dat die steeds kan worden geparafraseerd als “voornaamste”.¹⁴ Een woord als *hoofdingang* laat zich in het algemeen inderdaad uitstekend vertalen als *main entrance*, en de betekenis van het woord is “voornaamste ingang”, en idem voor de andere voorbeelden in (8).

Booij legt vervolgens verband met andere woorden die er op het eerste gezicht uitzien als samenstellingen, maar waarvan het linkerlid bij nadere beschouwing eveneens een betekenispecialisatie blijkt te hebben ondergaan. Te denken valt bijvoorbeeld aan adjectieven met *kei*¹⁵ (9a), nomina met *scharrel*¹⁶ (9b) en werkwoorden met *door*¹⁷ (9c).

- (9) a. keigaaf keigezellig keigoed keihard keikut keilang keileuk keimakkelijk keiveel
b. scharrelboer scharrelei scharrelhouderij scharrelkaas scharrelkip scharrelkoe
scharrelmelk scharrelslager scharrelvarken scharrelvlees
c. doorademen doorbouwen doordoen doordreunen dooreten doorfeesten
doorkletsen

Door-, *hoofd-*, *kei-* en *scharrel-* lijken zich ergens in het grensgebied tussen (onzelfstandige) voorvoegsels en (zelfstandige) leden van samenstellingen te bevinden (daarvoor is wel de term “prefixoïde” voorgesteld, maar een term alleen biedt natuurlijk maar weinig inzicht). In navolging van Jackendoff (2002) en verder geïnspireerd door ideeën uit de constructiegrammatica (Fillmore et al. 1988, Goldberg 1995, Croft 2001, Verhagen 2005) stelt Booij voor om dit soort formaties op te vatten als constructionele idiomen of constructies (onder het woordniveau), dat wil zeggen, als min of meer idiosyncratische verbindingen van een vorm en een (deels) onvoorspelbare betekenis (die niet voor niets in het woordenboek gegeven wordt).¹⁸

Het komt me voor dat formaties met *vrouwtjes-* en *mannetjes-* als linkerlid geheel vergelijkbaar zijn met de hierboven aangevoerde voorbeelden *hoofd*, *kei*, *scharrel* en *door* van Booij. Ook *vrouw(tje)* is polyseem (zie hierboven), maar in de woorden waar het we hier over hebben, is er andermaal maar één lezing mogelijk, of in elk geval sterk dominant: de bijdrage van *vrouwtjes-* is “vrouwelijk exemplaar van de door het rechterlid aangeduide diersoort”.¹⁹

Deze overwegingen leiden tot de volgende voorlopige beschrijving van de structuur van woorden van het type *vrouwtjesolifant*.

- (10) [*vrouwtjes*][N+dier X] “vrouwelijke X”

Dat wil zeggen, ik neem aan dat de inwendige structuur van *vrouwtjes* er niet meer toe doet. In de volgende paragrafen ga ik nader in op de betekenis van dit soort formaties, en op de relatie met *mannetjesolifant* en dergelijke.

4 Vrouwtjessemantiek

In deze paragraaf wil ik nader ingaan op de betekenis van *vrouwtjesolifant* en dergelijke. Er wordt in Van Dale bij de ingang *vrouw* 5 niets specifiek gezegd over de betekenis van *vrouwtjesolifant*, enz., noch over die van *olifantenvrouwtje*, noch over eventuele verschillen daartussen. Ook in de rest van het woordenboek zoekt men vergeefs naar specifieke informatie over deze formaties, net als naar eventuele verschillen tussen *mannetjesolifant* en *olifantenmannetje*, of tussen *wijffjesolifant* en *olifantenwijffe*.²⁰

Hierboven heb ik *vrouwtjes-*formaties vergeleken met woorden zoals *barones*, *kokkin* en *herbergierster*. Bij nadere beschouwing is *vrouwtjes-* evenwel niet, of niet op dezelfde manier, feminiserend zoals de suffixen *-in* of *-ster*. Weliswaar laten *vrouwtjes-*verbindingen zich evengoed parafaseren met “vrouwelijke X” als *-ster*-afleidingen – een *vrouwtjesolifant* is een “vrouwelijke olifant” en een *herbergierster* is een “vrouwelijke herbergier”, maar dit soort parafrasen verdoezelt de verschillen die er tussen de twee typen woordvorming bestaan.

Laat me die verschillen duidelijk proberen te maken met een concreet voorbeeld. Een “beoefenaar van de morfologie” (de omschrijving is van Van Dale) kunnen we aanduiden met de term *morfoloog*, en als dat in de context relevant is, dan kunnen we een vrouwelijke beoefenaar van de morfologie aanduiden met *morfologe*. Het woord *vrouwtesmorfoloog* is daarvoor echter ongeschikt.²¹ Daarvoor kan ik ten minste twee oorzaken bedenken. De eerste is dat *vrouwtes*-formaties meestal diernamen als rechterlid hebben (vergelijk de eerder aangehaalde omschrijving van Van Dale). Deze associatie zo sterk dat het rechterlid wel bijna moet worden opgevat als een dier – en dat is incompatibel met het feit dat morfologen geen dieren zijn.²² De tweede is, dat deze interpretatie mijns inziens geseksueerd is: een *vrouwtesdier* is niet zomaar een dier, maar een dier beschouwd als biologisch vrouwelijk, dat wil zeggen, in principe geschikt voor het vervullen van de vrouwelijke rol in een seksuele relatie, voor het baren van kinderen enz. Er zijn weinig contexten denkbaar waarin het biologische vrouwelijke van een morfoloog relevant is, en daarom is *vrouwtesmorfoloog* niet alleen onwelgevoemd (vanwege de restrictie tot diernamen als rechterlid) maar ook nog eens hoogst implausibel als gelegenheids-“samenstelling”.

Een ander voorbeeld: een *vrouwtesfiets*, opgevat als analoog aan *vrouwtesolifant*, is iets heel anders dan een *vrouwensfiets*, beter bekend als *damesfiets*. De voor de hand liggende interpretatie is namelijk wederom geseksueerd: een *vrouwtesfiets* is een fiets beschouwd als biologisch vrouwelijk, dat wil zeggen, in principe geschikt voor het vervullen van de vrouwelijke rol in een seksuele relatie, voor het baren van kinderen enz. Dat is moeilijk voorstelbaar bij fietsen, en dat verklaart waarom *vrouwtesfiets* zo’n vreemde indruk maakt.

Dezelfde betekenis vinden we als *vrouwte* optreedt als rechterlid (*olifantenvrouwte*). We zagen al eerder dat je hier gemakkelijker analyse als “gewone” samenstelling kunt krijgen: *olifantenvrouwte* kun je ook altijd interpreteren als “vrouwte dat iets met olifanten te maken heeft”. En het feit dat deze lezing altijd mogelijk is bij *vrouwte* als rechterlid, verklaart dat *fietsenvrouwte* bij voorkeur níet opgevat wordt als “vrouwelijke variant van de fiets” maar veeleer als “vrouwte dat iets met fietsen te maken heeft”.

Welbeschouwd kunnen *olifantenvrouwte* en *vrouwtesolifant* allebei geïnterpreteerd worden als reguliere samenstellingen. Het grote verschil is, dat *vrouwtesolifant* ook de constructie-lezing kan krijgen, en omdat dat de meest gespecificeerde of gemarkeerde betekenis is, heeft die de voorkeur.

5 Vrouwtesparadigma

Van Dale geeft een aantal voorbeelden van formaties met *vrouwtes*- en een aantal met *wijffes*- als linkerlid, maar het zijn niet altijd dezelfde nomina die als rechterlid voorkomen; het woordenboek laat zich niet uit over eventueel betekenisverschil tussen een *vrouwtesolifant* (Van Dale: zie *vrouwte* 5) en *wijffesolifant* (Van Dale: zie *wijffe* 2). Eerder heb ik dit type samenstelling symmetrisch genoemd; gebruik van die term impliceert synonymie van de twee woorden. Ik heb betoogd dat de verwijzing van de twee woorden *vrouwtesolifant* en *olifantenvrouwte* dezelfde is, maar zijn beide woorden in alle contexten ook evengoed bruikbaar? En wat is dan het verschil met een *wijffesolifant* en een *meisjesolifant* (niet in Van Dale, wel op het internet)? En zijn er nog

verschillen met *olifantenvrouwtje*, *olifantenwijffe* en *olifantenmeisje* (om maar te zwijgen van *olifantenkoe(tje)*)?

In de tabel in (11) geef ik het resultaat van internet-tellingen voor de vrouwelijke leden van het *vrouwtjes*- als linkerlid van de constructie.

(11)

Google 3 december 2007

N	vrouwtjes-	meisjes-	wijfjes-
poes	105	77	0
paard	150	56	3
konijn	1010	359	25
hond	860	148	73
olifant	739	6	368
vos	198	2	161
vlo	97	1	2
cavia	165	5	1
merel	196	1	2

De eerste observatie moet zijn dat *vrouwtje* de meest voorkomende variant is. *Meisje* als linkerlid zien we vooral (relatief en absoluut) bij *poes*, *hond* en *konijn*. Bij *poes* is de verhouding *vrouwtje:meisje* het kleinst (1,4), groter bij *paard* (2,7) en *konijn* (2,8), nog groter bij *hond* (5,8). *Wijffe* is als linkerlid het belangrijkste bij *vos* (1,2), gevolgd door *olifant* (2,0), *hond* (11,8) en *konijn* (40).

Bij wijze van begin van een generalisatie suggereer ik dat aaibaarheid waarschijnlijk een belangrijke factor is (volgens Kousbroek (1969) is de poes het meest aabare dier dat er is). Concreter: bij kleine aaibaarheid van het dier krijgen we bij voorkeur *wijffe*, bij grote aaibaarheid heeft *meisje* de voorkeur; *vrouwtje* is de ongemarkeerde variant.²³

Ik heb ook gekeken naar *vrouwtje* enz. als rechterlid. Het resultaat van de tellingen staat in (12).

(12)

google 3 december 2007

N	-vrouwtje	-meisje	-wijffe
poes	390	374	0
paard	64	6010	0
konijn	371	212	0
hond	131	428	1
olifant	93	797	58
vos	9	18	6
vlo	7	1	28
cavia	79	90	0
merel	235	237	8

Het is hier veel minder duidelijk of we hier van een patroon kunnen spreken. Veel *meisjes* rechts zijn “valse hits” (zoals in de voorbeelden in (13)) dus de ruwe tellingen zijn wellicht te onbetrouwbaar om daar een theorie op te bouwen. Bij *wijffe* is het beeld wat duidelijker: de tendens lijkt dezelfde te zijn als bij de vorige tabel, namelijk dat *wijffe* relatief vaker voorkomt bij woorden als *vlo* en *olifant*, typisch dieren met een lage aaibaarheid.

- (13) a. POOJA, het olifantenmeisje. In een reservaat in de jungle van India brengt de kleine Pooja vaak dagen en weken samen met olifanten door. Ze is zo vertrouwd met de dikhuiden²⁴
- b. ben een paardenmeisje, 17 jaar, hou niet van anky en ali b, heb voor 10 euro aan verzorgingsartikelen, heb niks roze in mijn klerenkast zitten,²⁵

Bij de mannelijke tegenhanger hebben we enkel keuze tussen *mannetjes* en *jongetjes*. De tabel in (14) geeft een overzicht.

(14)

Google 27 maart 2008

N	mannetjes-	jongetjes-
kat	168	6
hond	440	5
konijn	493	3
paard	131	2
poes	75	1
mus	144	1
cavia	159	1
muis	299	1
olifant	1270	1
leeuw	1340	1
eend	1880	1

Het lijkt erop dat *mannetjes-* de ongemarkeerde variant is; *jongetjes-* is zeer zeldzaam en vinden we, net als *meisjes-*, vooral bij aabare dieren dicht bij huis.²⁶

6 Vrouwtjesgeschiedenis

Het type *vrouwtjesolifant*, dat wil zeggen de constructie met een geslachtsaanduidend zelfstandig naamwoord in diminutiefvorm + /s/ als linkerlid en een diernaam als rechter, is vermoedelijk al oud: Kiliaans etymologie voor *maatjesharing* is *maagdekensharing: Maghdekens haerinck* “halec prima virginea ..., lactibus et ovis carens” (*WNT* s.v. *maatjesharing*). Onafhankelijk van de juistheid van deze etymologie laat de vorm zien dat er al in de tweede helft van de zestiende eeuw (de derde druk (laatste bij zijn leven) van het *Etymologicvm tevtonicæ lingvæ* is van 1599) samenstellingen van het type *vrouwtjesolifant* voorkwamen of mogelijk waren. In hetzelfde *WNT*-artikel worden bovendien oudere varianten gegeven als *madikeshering*, *maidkenhering*, *maidkenshering*, *medykenshering*, *meeckenshering* (vanaf 1466), dus Kiliaan is niet eens de uitvinder van het soort woorden.

Vermelding verdient nog de observatie dat de buurtalen het constructietype niet of nauwelijks kennen. Het Engels heeft geen productieve morfologische diminutief, dus het is geenszins verrassend dat we geen **mannydog*, **womannydog* aantreffen. De affectieve vorm *wify* “vrouwtje, wijfie” vond ik wel op het internet, maar **wifydog* bestaat niet. Ook **mandog*, **womandog*, **wifedog* enz. zijn uitgesloten. Dat betekent natuurlijk niet dat de betekenis “vrouwtjeshond” niet kan worden uitgedrukt: dat kan bijvoorbeeld lexicaal (*bitch*, vergelijk *teef*), door een combinatie van een bijvoeglijk en een zelfstandig naamwoord (*female dog*) of door een constructie met een gelexicaliseerd persoonlijk voornaamwoord (*he-dog*, *she-wolf*). Op het internet vond ik nog de vorm *girlydog*:

- (15) a. *eleusis is my girlydog. she's a buff 43 pounds, drivey, smart, and a total firecracker.*
b. *He's not a girlydog; he's just ill-equipped for cold.*

Het tweede voorbeeld suggereert dat *girlydog* ook depreciërend gebruikt kan worden: het lijkt me dat het woord hier uitstekend te vertalen is met *watje*. Of we hier daadwerkelijk met een constructie te maken hebben die analoog is aan *meisjeshond* is onduidelijk, omdat *girly* in het woordenboek²⁷ alleen als adjectief (“girlish”) voorkomt.

Het Duits heeft wel een productieve diminutief, maar als de constructie daar al bestaat, dan is ze zeer zeldzaam. Google vond op 27 maart 2008 slechts 4 hits voor *Weibchenhund* en 8 voor *Maennchenhund*, plus nog 2 voor *Männchenhund* (in het Duits hier geen bindmorfemen, dus vormen als **Weibchenshund*, **Maennchenshund* en **Mädchenshund* zijn uitgesloten). *Mädchenhund* kwam wat vaker voor, maar dan zo te zien meestal in de betekenis “hond voor meisjes”; het volgende voorbeeld, met mannelijke pronominale verwijzing, is wat dat betreft wellicht veelzeggend.²⁸

- (16) *Der Hund mag jetzt ein Spangerl, da er ein Mädchenhund ist.
De hond wil nu een haarspeldje omdat hij een meisjeshond is*

7 Vrouwtjesproductiviteit

We hebben gezien dat het woordenboek flink wat woorden met *vrouwtjes*, *wijffjes* en *mannetjes* als linker lid opsomt. Toch is die opsomming niet uitputtend: als een zelfstandig naamwoord aan de specificaties voor rechter leden van de constructie voldoet (zie paragraaf 4) dan kan een nieuw woord gemaakt worden. Woorden als *vrouwtjesvroedmeesterpad* en *mannetjesblauwbilgorgel* worden hier vermoedelijk voor het eerst geconstrueerd, maar voor de moedertaalspreker zijn ze welgevormd.

In paragraaf 5 hebben we gezien dat niet alle diernamen even gemakkelijk combineren met de verschillende vrouwelijke leden uit het *vrouwtjes*-paradigma. Een voor de hand liggende vervolgvraag is, of er in dit opzicht misschien ook verschil is tussen *mannetjes* en *vrouwtjes*. De tabel in (16) geeft de tellingen, ik heb gesorteerd op de verhouding tussen *mannetjes* en *vrouwtjes* (de laatste kolom).

(17)

Google 3 december 2007			
N	mannetjes-N	vrouwtjes-N	M/F
gorilla	1650	207	8,0
gans	481	99	4,9
leeuw	981	311	3,2
geit	206	70	2,9
wolf	168	59	2,8
olifant	1660	721	2,3
aap	329	164	2,0
schaap	317	211	1,5
muis	502	343	1,5
tijger	331	238	1,4
vos	238	191	1,2
cavia	164	150	1,1
eend	915	899	1,0
merel	183	192	1,0
beer	258	294	0,9
kat	138	239	0,6
poes	49	95	0,5
konijn	452	980	0,5
hond	367	843	0,4
mug	53	824	0,06

Wat is het dat deze verhoudingen bepaalt? De toestand in de wereld lijkt hier de voornaamste factor. Zo kan de hoge score voor *mannetjesgorilla* ongetwijfeld in belangrijke mate toegeschreven worden aan het nieuws over de mannetjesgorilla Bokito die in mei 2007 uit zijn apenverblijf in diergaarde Blijdorp ontsnapte en een bezoeker ernstig verwondde. En dat omgekeerd de *vrouwtjesmug* hoger scoort dan haar mannelijke tegenhanger zal wel veroorzaakt worden door het feit dat het de vrouwtjesmuggen zijn waarover iets relevants te vertellen is, namelijk dat zij de muggen zijn die steken, en de mannetjes niet.

8 Vrouwtjesanalyse

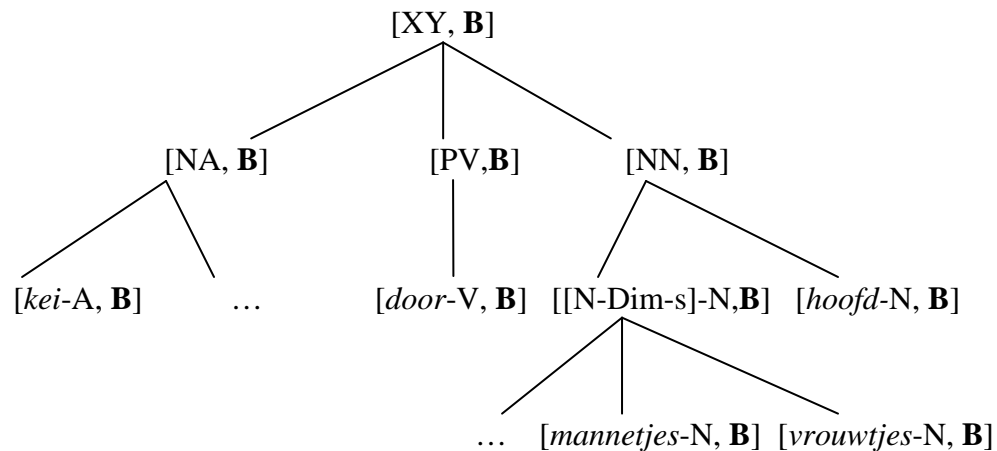
Hierboven heb ik betoogd dat we met Booi *vrouwtjes*-constructies het best kunnen opvatten als constructionele idiomen, dat wil zeggen, taalbouwsels met een min of meer idiosyncratische vorm en/of betekenis. Binnen de groep van de samengestelde nomina lijken vormingen met *vrouwtjes*- als linkerlid sterk op woorden met *hoofd*- en *reuze*- (zoals *hoofdingang* en *reuzesprong*), in die zin dat het steeds gaat om een heel specifiek type nadere specificatie: de *hoofd-X* is “de belangrijkste X”, een *reuze-Y* is “een zeer grote (harde, ...) Y”, een *vrouwtjes-Z* is “een vrouwelijke Z”.

Dat het inderdaad om drie verschillende constructies gaat en niet om drie instanties van een algemener mechanisme van wat je specificerende samenstelling zou kunnen noemen, concludeer ik op basis van de volgende overwegingen. Het linkerlid ligt vast: het is a priori onvoorspelbaar dat het *hoofdingang* en *hoofddirecteur* is en niet **kopingang* en **kopdirecteur*, en het zelfde geldt voor *reuzesprong* en *reuzeknal* vs. **gigantensprong* en **kolossenknal*. Ook de morfologische vorm ligt vast: naast *vrouwtjesolifant* vinden we weliswaar *vrouwenpaard* en *damespaard* maar die hebben, als gezegd, een geheel andere betekenis. En zelfs vinden we zowel *meisjesolifant* als *wijfjesolifant*, maar zoals ik hierboven betoogd heb, hebben ook die woorden een andere betekenis of gevoelswaarde, namelijk wat ik hierboven heb aangeduid als respectievelijk meer en minder aibaar, maar wat we net zo goed affectie en distantie zouden kunnen noemen.

Als we *vrouwtjes*-woorden opvatten als constructionele idiomen, dan impliceert dat dat we de voorgestelde structurele beschrijving niet moeten opvatten als een woordvormingsregel, maar als een beschrijving van als zodanig in het lexicon opgeslagen elementen, die via analogie voorbeeld kunnen zijn voor nieuwe formaties.²⁹

En als ik beweer dat de *vrouwtjes*-constructie een constructioneel idioom is, dan betekent dat impliciet dat ik een strakke modularisering van het taalsysteem (in de zin van een strikte scheiding tussen grammatica en lexicon, of tussen syntaxis en morfologie) afwijs (Fillmore et al. 1988, Goldberg 1995, Jackendoff 1997, Verhagen 2003). En dan moet ik ook iets zeggen over de plaats van het specifieke constructionele idioom in het taalsysteem. Een geaccepteerde manier (Goldberg 1995, Verhagen 2003) om dat te doen, is met een constructie-netwerk. Een (vereenvoudigde) schets van een klein deel van het gehele netwerk dat de Nederlandse gelede woordenschat omspant, staat gegeven in (18).

(18)

In dit netwerkje, dat alleen over samenstellingen gaat, representeert de hoogste knoop het meest algemene type samenstelling, XY, zonder restricties op de categorie van de leden van de samenstelling. De betekenis van dit soort samenstellingen, in het netwerk weergegeven met **B** vanwege ruimtegebrek, is al even abstract: $f(X')(Y)$, waarmee ik bedoel 'een functie die gevoelig is voor de semantiek van X (het linkerlid) toegepast op de betekenis van Y (het rechterlid)'. Daarmee wordt uitgedrukt dat samenstellingen in het

algemeen een compositionele betekenis hebben, en dat samenstellingen in het Nederlands in het ongemarkeerde geval rechtshoofdig zijn.

Deze zeer abstracte samenstellingsconstructie domineert een aantal subconstructies, waaronder adjectivale samenstellingen met een zelfstandig naamwoord als linkerlid, verbale samenstellingen zoals *doorfietsen* met elementen als *door* (hier voor het gemak aangeduid als ‘P’ voor partikel) als linkerlid, en samenstellingen met zelfstandige naamwoorden als linker- en rechterlid. De semantiek voor NA zal zo iets zijn als $f(N')(A')$ (een functie die gevoelig is voor de semantiek van het nominale linkerlid toegepast op de betekenis van het adjectivale rechterlid), en analoog voor PV, $f(P')(V')$ en voor NN, $f(N1')(N2')$ (dat wil zeggen, een functie van de betekenis van het nominale linkerlid toegepast op de betekenis van het nominale rechterlid).

Op zijn beurt domineert NA ook weer een aantal sub(sub)constructies, waaronder *kei-A*, waarvan we de semantiek zouden kunnen beschrijven als $MAGN(A')$, dat is de algemene intensiveringsfunctie van Mel’čuk et al. (1984) toegepast op de betekenis van het bijvoeglijk naamwoord. Merk op dat in dit geval het algemene semantische patroon van samenstellingen wordt overschreven door iets dat specifiek en a priori onvoorspelbaar is.

PV domineert vervolgens onder andere *door*-werkwoorden (met als semantiek een duratieve variant van de betekenis van het werkwoord), en NN domineert, naast ‘gewone’ samenstellingen als *fietsbel* en *vismeel*, ook formaties met *hoofd*- en *vrouwtjes*-als linkerlid, elk met een eigen semantiek, die hierboven al uitgebreid aan de orde is geweest.³⁰

9 Vrouwtjesbesluit

In dit artikel heb ik aandacht besteed aan de vorming van zelfstandige naamwoorden door middel van de aanhechting van *vrouwtjes* aan de voorzijde van een bestaand zelfstandig naamwoord. Ik heb, in de lijn van recente inzichten van Booij, dit soort formaties geanalyseerd als constructionele idiomen. Ik heb aandacht besteed aan fonologische en semantische aspecten van dit soort woorden, ik heb betoogd dat *vrouwtjes*-semantisch en pragmatisch niet volledig equivalent is met andere morfologische vormen van feminisering, en ik heb een voorstel gedaan over de plaats van deze formaties in het taalsysteem van het Nederlands. Daarmee zijn we weer een heel klein stapje verder op weg naar de complete beschrijving het Nederlands, en is er weer iets meer bekend over de manieren waarop woordvorming in het algemeen in zijn werk kan gaan.

Bibliografie

- AUDRING, JENNY. 2006. Genusverlies en de betekenis van voornaamwoorden. In *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*, ed. by Matthias Hüning, Ulrike Vogel, Ton van der Wouden, & Arie Verhagen, 71–88. Leiden: SNL.
- BOOIJ, GEERT. 2007. Construction morphology and the lexicon. In *Selected proceedings of the 5th Décembrettes: Morphology in Toulouse*, ed. by Fabio Montermini, Gilles Boyé, & Nabil Hathout, 34–44. Somerville: Cascadilla Press.

- , & ARIANE VAN SANTEN. 1998. *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 2e geheel herziene druk.
- BRINTON, LAUREL, & ELIZABETH CLOSS TRAUOGOTT. 2005. *Lexicalization and language change*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- CROFT, WILLIAM. 2001. *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- DE HAAS, WIM, & MIEKE TROMMELEN. 1993. *Morfologisch handboek van het Nederlands: een overzicht van de woordvorming*. Den Haag: SDU.
- DE VRIES, MATTHIAS, & LAMMERT A. TE WINKEL ET AL. (eds.). 1864–1998. *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.].
- DEN BOON, TON, DIRK GEERAERTS, & NICOLINE VAN DER SIJS (eds.). 2005. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 14e, herz. uitg. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- FILLMORE, CHARLES J., PAUL KAY, & MARY CATHERINE O'CONNOR. 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64, 501–38.
- GAMUT, L. T. F. 1982. *Logica, taal en betekenis, boek I: Inleiding in de logica*. Aula, het Spectrum.
- GOLDBERG, ADELE E. 1995. *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- GREENBERG, JOSEPH. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In *Universals of language*, ed. by Joseph Greenberg, 73–113. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- HAESERYN, WALTER, & OTHERS (eds.). 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2e, geheel herz. dr. Groningen and Deurne: Martinus Nijhoff and Wolters Plantijn.
- HOEKSTRA, ERIC. 1996. Iets over eerste leden van samenstellingen. *Leuvense Bijdragen* 84, 491–504.
- HOPPER, PAUL J., & ELIZABETH CLOSS TRAUOGOTT. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- JACKENDOFF, RAY. 1997. *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- . 2002. *Foundations of language: brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- KOUSBROEK, RUDY. 1969. *De aaibaarheidsfactor*. Amsterdam: Rap.
- MATTENS, W. 1970. *De Indifferentialis*. Assen: Van Gorcum.
- MEL'ČUK, IGOR A., NADIA ARBATCHEWSKY-JUMARIE, LÉO ELNITSKY, LIJA IORDANSKAJA, & ADÈLE LESSARD. 1984. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain*. Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal.
- MONTAGUE, RICHARD. 1973. The proper treatment of quantification in ordinary English. In *Approaches to natural language*, ed. by J. Moravcsik, J. Hintikka & P. Suppes.

Dordrecht: Reidel. Reprinted in Richmond H. Thomason (ed.): *Formal philosophy. Collected papers of Richard Montague*, Yale University Press, 1974, 188–221.

OOSTDIJK, NELLEKE. 2000. Het Corpus Gesproken Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 5, 280–284.

TROMMELEN, MIEKE, & WIM ZONNEVELD. 1986. Dutch morphology: Evidence for the right-hand head rule. *Linguistic Inquiry* 17, 147–169.

VERHAGEN, ARIE. 2003. Hoe het Nederlands zich een weigen weg baant. Vergelijkende en historische observaties vanuit een constructie-perspectief. *Nederlandse taalkunde* 8, 328–346.

———. 2005. Constructiegrammatica en ‘usage-based’ taalkunde. *Nederlandse taalkunde* 10, 197–222.

WILLIAMS, EDWIN. 1981. On the notions ‘lexically related’ and ‘head of a word’. *Linguistic Inquiry* 12, 245–275.

NOTEN

¹ Het materiaal in dit artikel is als poster gepresenteerd op de morfologiedagen, 20--21 december 2007 in Amsterdam. Dank aan het publiek en aan Geert Booij, Crit Cremers, Marc van Oostendorp, en Jeroen van de Weijer voor commentaar en discussie.

² Vergelijk ook het voorbeeld in (13a).

³ Ik besteed hier geen aandacht aan de mogelijk verwante betekenis 6 van *vrouwtje* in Van Dale, omschreven als “de vrouwelijke plant van een soort, antoniem *mannetje*, ook als eerste lid in samenst. als de volgende, waarin het tweede lid een plantensoort noemt *vrouwtjesereprijs*, *vrouwtjespioen*, *vrouwtjesplantein*, *vrouwtjesvaren*.” Het corresponderende gebruik van *mannetje* wordt beschreven onder *mannetje* 4.

⁴ Tot mijn verbazing vind ik in De Haas & Trommelen (1993) niets terug over dit soort betekenissen.

⁵ Dit is geen geval van *vrouwtje* 5, maar van *vrouwtje* 2, door Van Dale omschreven als “met min of meer vertederde of liefkozende gevoelsnuance”. Dit gebruik is ook al minstens een eeuw oud, getuige een voorbeeld als *zij speelde geen rol meer; zij was zoals zij was: het vrouwtje van haar Otto*, uit *Eline Vere*.

⁶ Ook bij *bloemetjesjurk* en dat soort woorden heb je niet (noodzakelijk) diminutief-semantiek: *bloemetjesjurk met grote bloemen* is geen contradictio in terminis, het is nog steeds een *bloemetjesjurk*, en de term *bloemenjurk* is daarvoor niet bruikbaar.

⁷ Het verschil in Google-hits tussen *baviaanvrouwtje* en *bavianenvrouwtje* was op 12 december 2007 zelfs vrij groot, met een duidelijke voorkeur voor de regelmatige variant *bavianenvrouwtje*.

⁸ Bij pronominale verwijzing lijkt biologisch geslacht soms belangrijker dan grammaticaal geslacht, getuige een voorbeeld als *m'n nichtje* [N] *woont nu in Hilversum samen met 'r* [F] *vriend*. (Audring 2006:76).

⁹ In formeel-semantische termen (Gamut 1982) zijn de woorden *vrouwtjesolifant* en *olifantenvrouwtje* dus extensioneel synoniem. Een voor de hand liggende vervolgvraag is dan, of de woorden intensioneel synoniem zijn. Als we “intensioneel” montegoviaans opvatten als “waar in alle mogelijke werelden” (Montague 1973) dan is het antwoord positief, omdat doorsnede in alle mogelijke werelden symmetrisch is.

¹⁰ Van Dale spelt *kindster*, De Haas & Trommelen (1993) kiezen voor *kind-ster*, wellicht om de structuur inzichtelijk te maken.

¹¹ De Haas & Trommelen (1993:386) doen nogal wat moeite om te laten zien dat *bombrief* echt een ander type behelst dan copulatieve samenstellingen. Er wordt allereerst op gewezen dat het accent in *bombrief* links ligt, en in *geneesheer-directeur* rechts (maar in het andere voorbeeld *kind-ster* ligt het ook links). Het tweede argument is het meervoud: bij *bombrief* is dat *bombrieven*, maar bij *geneesheer-directeur* is dat onder meer *geneesheren-directeur* (maar bij *kind-ster* is weer alleen *kind-sterren* mogelijk). Als belangrijkste argument wordt echter “een subtiel betekenisverschil” gegeven:

“Een *bombrief* is een soort *brief* (brief met een bom erin) en veel minder duidelijk een soort *bom*.”

Kortom, er lijkt sprake van een eenduidige determinant-determinatum-relatie. Een *geneesheer-directeur* is

daarentegen zowel een soort *geneesheer* als een soort *directeur* en hier is dus sprake van een omkeerbare determinant-determinatum-verhouding.” (De Haas & Trommelen 1993:386)

De argumentatie van De Haas en Trommelen vind ik niet bijzonder overtuigend: je kunt een *bombrief* wat mij betreft ook best een *briefbom* noemen, wat het is net zo goed ook een soort *brief* (die een bom bevat). De ANS (Haeseryn et al. 1997:12.3.2.2.ii (686-8)) noemt *bombrief* trouwens wél als voorbeeld van een copulatieve samenstelling.

¹² *Britney Spears als zingende kinderster* (<http://www.hairweb.nl/videos/stars-britney-kind.htm>).

¹³ Een ander potentieel argument tegen prefixstatus is, dat het linkerlid klemtoon draagt in *vrouwtjesolifant*, waar veel prefixen geen klemtoon dragen. Maar ook dat argument is niet dwingend, want vele, met name ontleende voorvoegsels dragen eveneens klemtoon: *decimeter*, *kiloton*, *megastructuren*, *minirok*, *übercool*.

¹⁴ Van Dale geeft voor dit gebruik een aparte betekenisomschrijving, te weten “[t]er aanduiding dat het in het tweede lid genoemde de of het voornaamste, belangrijkste is in zijn soort of groep” (den Boon et al. 2005:hoofd 25). Merk op dat *hoofd*-formaties (tot op zekere hoogte) taalspecifiek zijn: **head entrance* is onwelgevoemd (in de bedoelde betekenis). Het Duits kent wel vergelijkbare woorden, zoals *Haupteingang*.

¹⁵ Van Dale: “ter aanduiding dat de in het tweede lid genoemde hoedanigheid in zeer hoge mate aanwezig is, geldt” (den Boon et al. 2005:kei-). Mel’čuk et al. (1984) zou dit soort betekenis waarschijnlijk omschrijven als MAGN(A’), dat is de algemene intensiveringsfunctie, toegepast op de betekenis van het bijvoeglijk naamwoord.

¹⁶ *Scharrel-* heeft geen aparte ingang in Den Boon et al. (2005), maar *scharrelkip* wordt omschreven als “kip die los rondloopt, die scharrelt”, en *scharrelslager* als “slager die uitsluitend scharrelvlees verkoopt”.

¹⁷ Van Dale: “ter aanduiding dat het door het tweede lid genoemde bij voortduring, aanhoudend plaatsvindt” (Den Boon et al. 2005:door 3,3).

¹⁸ Getuige passages als “Word formation patterns can be seen as abstract schemas that generalize over sets of existing complex words with a systematic correlation between form and meaning. These schemas also specify how new complex words can be created.” en “each affixation pattern is a constructional idiom (in the sense of [(Jackendoff 2002)])” lijkt Booij (2007) alle woordvormingsprocessen op te vatten als constructionele idiomen. Daarmee is het verschil tussen *vrouwtjes*-samenstellingen en feminiserende *-ster*-afleidingen op zijn best gradueel.

¹⁹ Ter zijde: a priori lijken er geen morfologische restricties te zijn op rechter lid van *vrouwtjes*-formaties: er mankeert niets *vrouwtjesvroedmeesterpad*, met een complexe samenstelling als rechterlid. Rechterleden die zowel sekseneutraal hyperoniem als seksespecifiek hyponiemen kunnen zijn, zijn ook mogelijk, getuige *vrouwtjeskoe* en *wijfjeskip*. Bij expliciet gemarkeerde vrouwelijke (of ook mannelijke) exemplaren van soorten is het resultaat veel minder gelukkig: pleonastisch zoals **vrouwtjesberin* en **vrouwtjesooi* en **manneljesstier*, dan wel paradoxaal, als in het geval van **vrouwtjesstier* en **manneljesberin*.

²⁰ Niet al deze “opsommers” zoals ze in de lexicografische beroepspraktijk heten, hebben overigens een eigen ingang in het woordenboek. Zoek je op **vrouwtje* dan krijg je *adder-bochel-garen-en-band-hofjeskatten-kind-kruident-lilliput-mevrouwtje, olifanten-walvis-weer- en zebra-*, waarbij alleen *adder-katten-olifanten-walvis- en zebra-* voor ons van belang zijn: een *bochelvrouwtje* is een namelijk mevrouw met een bochel, een *hofjesvrouwtje* is een *hofjesjuffrouw* en dat is weer een “vrouw die op een hofje woonde [sic!]”, een *kindvrouwtje* is een “naar lichaam en/of geest nog kinderlijke vrouw”, een *kruidenvrouwtje* is “(spottend) oude vrouw die geneeskrachtige kruiden zoekt en als geneesmiddelen aan de man brengt”, een *lilliputvrouwtje* is een heel kleine vrouw (opsommer bij *lilliput*), bij *weervrouwtje* staat “zie *weermannetje*” en daar staat dan “mannetje van een weerhuisje[.] vrouw: *weervrouwtje*”. Kennelijk is die nadere omschrijving ook niet nodig in de ogen van de lexicografen van Van Dale, want zowel bij *vrouwtjesolifant* als *olifantenvrouwtje* vinden we geen betekenisomschrijving, maar slechts een verwijzing naar *vrouwtje* 5; hetzelfde geldt voor *vrouwtjesaap* en *addervrouwtje*.

²¹ Een bekende Nederlandse morfologe bleek het – conform mijn verwachting – niet op prijs te stellen aangeduid te worden met de term *vrouwtjesmorfoloog*.

²² Je vindt na *manneljes* en *vrouwtjes* wel rechterleden die geen diernamen zijn, maar dan gaat het om plantennamen (vergelijk noot 3) of om gevallen als *manneljesstekker*, door Van Dale beschreven onder betekenis 13 van *mannelje* “(bij vergelijking) fittingdeel dat ergens in moet passen, zoals een stekertje (in een wandcontactdoos)”. Theo Jansen legt het mooi uit (*de Volkskrant* 3 augustus 2002, W3): “Bij stekkers onderscheiden wij mannetjes en vrouwtjes. De mannetjesstekker heeft een uitstulpinkje en de vrouwtjes hebben een gaatje. Als twee dingen op elkaar aangesloten moeten worden, is de keuze voor een uitstulpinkje en een gaatje voor de hand liggend”.

²³ Als de lezer kenmerken met Engelse termen preferereert: *meisje* = [+cute], *wijffe* = [-cute], *vrouwtje* is ondergespecificeerd voor dit kenmerk.

²⁴ <http://www.unieboek.nl/boeken/show.php>.

²⁵ <http://www.sudesh.nl/weblog/pivot/entry.php?id=775>.

²⁶ Op 27 maart 2008 geen Google-hits voor *jongetjesgorilla*, *-adder*, *-baviaan*, *-beer*, *-chimpansee*, *-das*, *-damhert*, *-everzwijn*, *-haai*, *-ijsbeer*, *-jaguar*, *-koala*, *-luipaard*, *-merel*, *-nijlpaard*, *-panda*, *-schildpad*, *-vlo*, *-vos*, *-wolf*, *-zebra* enz.

²⁷ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/girly>.

²⁸ Vergelijk noot 8. Het zou echter ook zo kunnen zijn dat in het Duits, anders dan in het Nederlands, het grammaticaal geslacht prevaleert.

²⁹ Vergelijk noot 18.

³⁰ Misschien dat de structuur van het netwerk in werkelijkheid nog aanzienlijk ingewikkelder is, met bijvoorbeeld een apart tussenniveau voor nominale samenstellingen met een bindmorfeem, maar van die mogelijkheid abstraheer ik hier.